

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

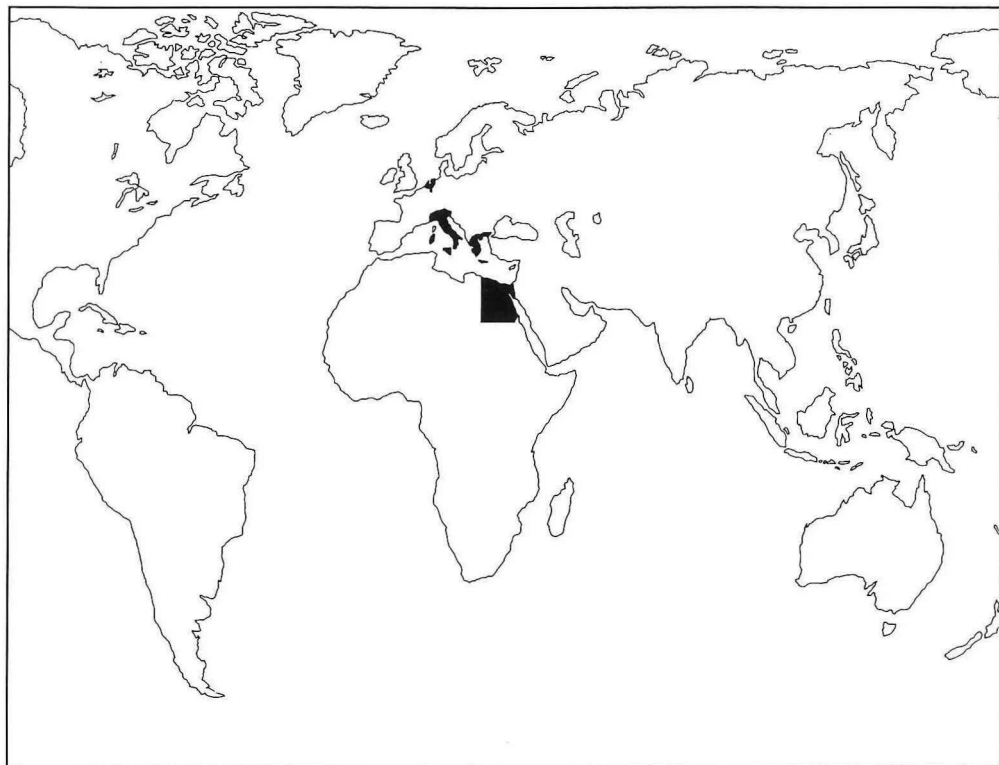
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

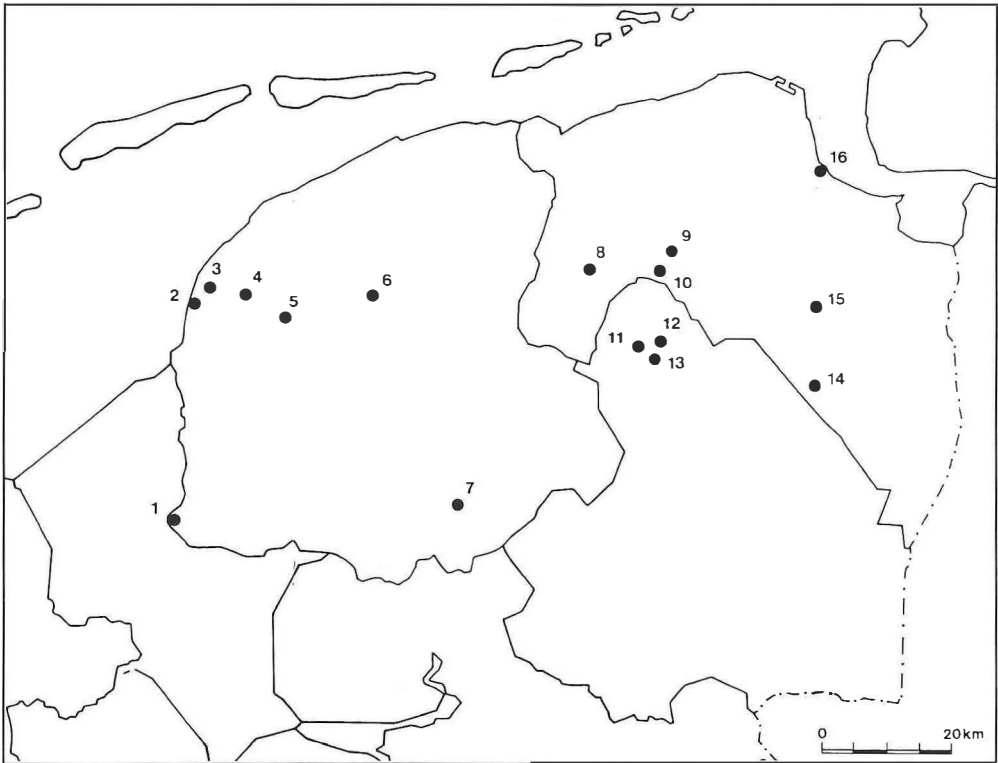
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

EEN MIDDELEEUWS STEENHUIS OP HET BEDRIJVENTERREIN 'DE GOUDEN DRIEHOEK' TE ZUIDBROEK (GR.)

H.A. Groenendijk¹ en J. Molema

Onbekend steenhuis onder de schop

Door de doortastendheid van amateur-archeoloog Egge Haken uit Zuidbroek kon op het bouwterrein 'De Gouden Driehoek' een aardig stukje lokale historie vastgelegd worden. Twee concentraties laatmiddeleeuws bouwpuin en wat potscherven in de wand van een wegcunet hadden zijn aandacht getrokken. Hij herkende de bouwfragmenten en scherven als laatmiddeleeuws en stelde de provinciaal-archeoloog in kennis.

Daarop namen beide auteurs poolshoogte. Vastgesteld werd dat de concentraties baksteen- en dakpanpuin aan weerszijden van de fundering van een steenhuis lagen. Meestal worden steenhuislocaties in voormalige veengebieden nog slechts herkend aan de zandbanen waarop eens het muurwerk stond. Zo ook hier: funderingsgoten van geel zand staken duidelijk af tegen de donker-humeuze omgeving. Het wegcunet had de fundering precies doorsneden en leverde zo onbedoeld een mooi dwarsprofiel op. Van het muurwerk zelf was niets meer over maar het afbraakmateriaal lag nog tegen de vroegere muurvoet aan. De wand van het wegcunet had nog een verrassing in petto. Nagenoeg aansluitend op het fundament was eveneens in profiel een lemen vloer van krap 10 cm dik zichtbaar, een verschijnsel dat in combinatie met een laatmiddeleeuws steenhuis in deze contreien nog niet eerder werd aangetroffen.

Hoe belangwekkend de vondst ook was, hij kwam ongelegen voor de aannemer en de archeologen. In overleg met de gemeente Menterwolde en Vermeer Infra BV, verantwoordelijk voor het bouwrijp maken van het industrieterrein, werd besloten de locatie niet ongedocumenteerd te laten verdwijnen. Om de voortgang van de inrichtingswerkzaamheden niet te belemmeren volgde een bliksemactie onder leiding van beide auteurs. Hier volgen de resultaten.

Puzzelen met de maten

De funderingsresten van het steenhuis en de sporen van de lemen vloer tekenden zich in het noordprofiel van het wegcunet af. Het cunet was dusdanig diep uitgegraven dat daarin geen verdere middeleeuwse sporen meer te verwachten waren. Omdat het middeleeuwse veenlandschap goed bekend is, kon het onderzoek beperkt blijven tot de vraag wat er nog van de steenhuisfundering en de lemen vloer overgebleven was. Pal ten noorden van het cunet werd een vlak uitgegraven en hierin tekende zich de geelzandige fundering duidelijk af.

Doorgaans zijn de plattegronden van steenhuisen rechthoekig en hebben ze buitenwerkse afmetingen van 9 à 10 bij 12 à 13 m. Omdat een deel van onze plattegrond door het wegcunet was weggenomen, waren de maten hier maar gedeeltelijk te achterhalen. Aan de noordzijde mat de fundering 6,4 m en van de west- en oostzijde restte nog ongeveer 5 m. De breedte van de fundering lag tussen de 2 m en de 1,6 m. Het opgaande muurwerk is altijd smaller geweest dan de funderingsbasis en we nemen aan dat de muren minstens 1 m dik waren. Op grond van andere voorbeelden moeten we ervan uitgaan dat ook dit steenhuis een rechthoekige grondslag had. Een vierkante plattegrond kennen we maar in één geval, namelijk te Meeden, en die vormt geen maatstaf omdat het daar een combinatie van kerktoren en steenhuis betreft.

De noordelijke funderingsbaan, met de lengte van 6,4 m, moet de korte zijde van het steenhuis hebben gevormd. Zouden we deze als de langste zijde beschouwen, dan zou de korte zijde op nog minder dan 6,4 m uitkomen. Rekening houdend met de dikte van de muren zou dat een wel erg krap bemeten leefruimte hebben opgeleverd. Hanteren we de lengte-breedteverhouding van andere steenhuisplattegronden (9-10×12-13 m), dan komen we in Zuidbroek uit op 6,4×8 m.

Dit zou het Zuidbroekster steenhuis het aanzien geven van een klein gebouw. Hanteerden de bouwers wel de gangbare lengtemaat van 10-12 m, dan ontstond een smal en daardoor hoog lijkend gebouw. In de overeenkomst van 1391 tussen de Oldambtster en Reiderlander hoofdelingen (Stratingh & G.A. Venema, 1979), is sprake van 'het smalle steenhuis van Nemeke Eppens bij Eexta'. Misschien moeten we het steenhuis te Zuidbroek ook als een 'smal steenhuis' aanduiden. Opmerkelijk is in elk geval dat een gracht rond het steenhuis ontbrak. Of we hebben hier te maken met een vroeg steenhuis, of met een steenhuis van minder allure.

Enige technische informatie is hier nog op zijn plaats. Het steenhuis was zoals gebruikelijk gedekt met 'monniken' en 'nonnen' als dakpannen. Hele kloostermoppen werden niet aangetroffen maar aan de brokstukken was een breedte van 15 cm en een dikte van 8-9 cm af te lezen. Hierbij passen lengtes van om en nabij de 30 cm. Het weinige puin en het ontbreken van hele stenen maakte duidelijk dat men het steenhuis zorgvuldig heeft afgebroken.

Een gracht rond het complex ontbrak. Dat kan met zekerheid gezegd worden omdat alle veen ten tijde van de bewoning al in de toenmalige bouwvoor opgenomen was en de zandondergrond al bereikt was. Een daarin uitgegraven gracht kan door ons niet zijn gemist. Grachten die in het veen werden ingegraven zijn daarentegen vaak moeilijk te onderscheiden vanwege de krimp en de veraarding van het veen. Het terugvinden van zo'n gracht vraagt een geoefend oog.

De lemen vloer

Vanaf ongeveer 1,4 m vanuit de oostmuur gerekend, tekende zich in het profiel een band van verwerkte grijze keileem af. De lengte van het spoor bedroeg 5,8 m in het profiel. De dikte bedroeg bijna 10 cm; de onder- en bovengrens waren nog scherp. Wij mogen de lemen band als een voormalige vloer te interpreteren. De vloer moet deel hebben uitgemaakt van een schuur die gelijktijdig met het steenhuis in functie was. Paalgaten noch funderingsstiepen werden in samenhang met de vloer waargenomen. We leiden eruit af dat men gebruik maakte van houten liggers die bij sloop weer makkelijk te

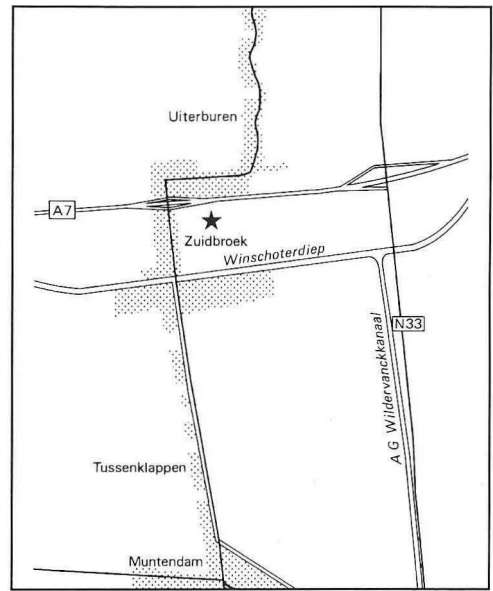

Fig. 1. Locatie Zuidbroek-Gouden Driehoek-steinhuis (coördinaten 254.015/576.594) (tek. J.H. Zwier).

verwijderen waren (zogenaamde *Schwellbalken*-constructie).

Het opgravingsvlak leverde helaas niet de verwachte gegevens over de omvang en de aard van het houten (bij)gebouw. De contouren tekenden zich in het vlak veel minder scherp af dan in de doorsnede, mede als gevolg van diergangen en een drainagesleuf. Zo moesten we in de interpretatie voor een belangrijk deel afgaan op de profielen ter weerszijden van de dam die tussen het wegcunet en het opgravingsvlak was uitgespaard. Opvallend was het vrijwel geheel ontbreken van puinresten op de vloer. Dit levert ten eerste een argument voor een overkapping en ten tweede geeft het aan dat bij de afbraak van het steenhuis het bijgebouw nog overeind stond.

Agrarische activiteiten

Over een zeer grote lengte was in de profielen van het wegcunet een middeleeuwse bouwvoor zichtbaar. Het steenhuis stond op een zwakke werving van de zandondergrond, niet ver van een

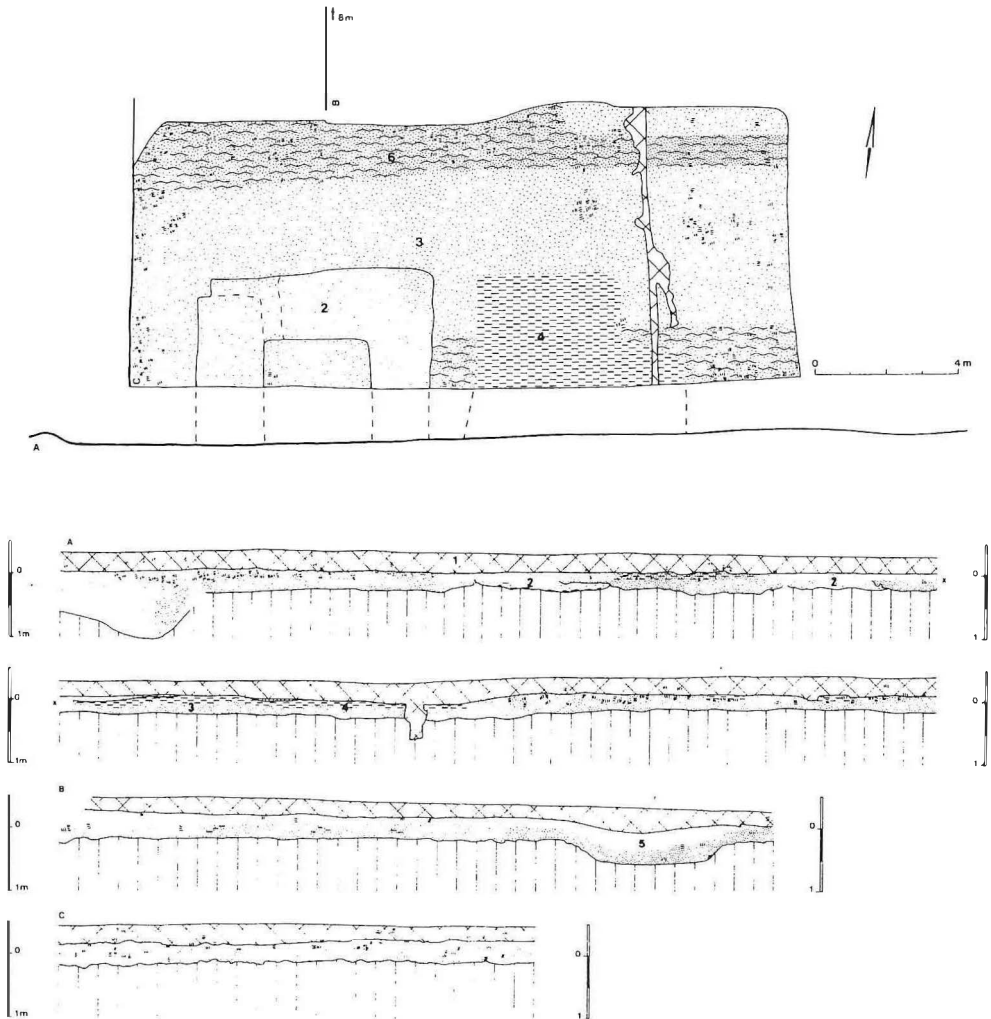

Fig. 2. Plattegrond en profielen. Legenda: 1. Moderne bouwvoor (Dollardklei); 2. Fundering steenhuis; 3. Middeleeuwse bouwvoor; 4. Lemen vloer; 5. Dollardklei (ongestoord); 6. Middeleeuwse bouwvoor (humeus) (tek. G. DeJger).

zijdalletje van de rivier de Oude Ae. Was elders nog een laag veen tussen Dollardklei en zand- ondergrond aanwezig, in de omgeving van het steenhuis was het veenrestant geheel veraard en in de oude bouwvoor opgenomen. Deze was tamelijk gehomogeniseerd. Aan de basis daarvan waren sporen van ontginning in de vorm van schopsteken zichtbaar. De teelaarde zat ook onder de lemen vloer. Onder de steenhuisfundering

ontbrak deze laag; daar was ze mogelijk weggegraven. Het steenhuis werd in elk geval neergezet op een kavel die op dat moment uit akkerland bestond.

Wat de oriëntatie betreft voegde het gebouw zich geheel naar de richting van de opstreckende verkaveling. Ontginning en opstrek is in de middeleeuwen een synchroon gebeuren. In de bronnen worden opstreckende kavels reeds in de 11e

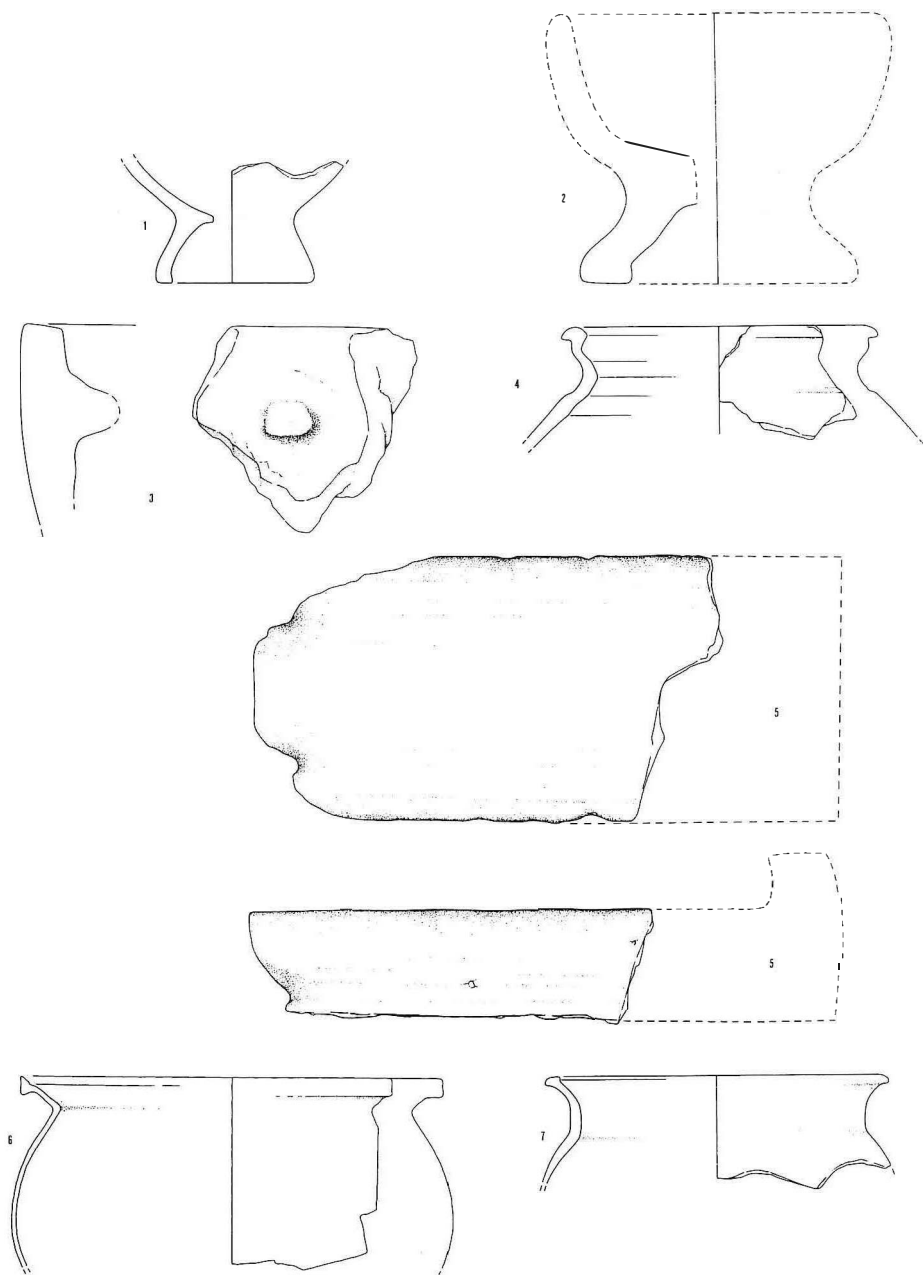

Fig. 3. Mobilia: 1. Voet van een komfoor van kogelpotaardewerk; 2. Voet van een komfoor, hard gebakken van dezelfde grondstof (potklei) als kloostermoppen; 3. Wandfragment van een komfoor, hard baksel van potklei; 4. Randscherf van een vroege kogelpot met een verdikte hals-buik-overgang (12e eeuw); 5. Dakpan met versmald uiteinde (de onderste op het dak); 6. Randscherf van een kogelpot (late 13e/14e eeuw); 7. Randscherf van een kogelpot (late 13e/14e eeuw) (tek. M.A. Weijns).

eeuw genoemd. Te Zuidbroek blijven we over de exacte datering in het ongewisse, maar duidelijk is wel dat het akkerland vooraf ging aan het steenhuis.

Pal ten noorden van het steenhuis werd een oude kavelsloot teruggevonden, dichtgeslibd met Dollardklei. Na het terugtrekken van de Dollard hebben de boeren de oude opstrek weer in functie hersteld, het waren immers eigendomsgrenzen. Na de grote ruilverkavelingen zijn de opstreckende heerden in vrijwel geheel Oost-Groningen verdwenen. Ook in Zuidbroek zijn toen percelen samengevoegd. Desondanks blijkt die middeleeuwse situatie nog goed te reconstrueren te zijn.

Datering

De bewoning ter plaatse moeten we globaal dateren in de 13e en 14e eeuw. Misschien is een start in de tweede helft van de 12e eeuw nog denkbaar. Dit laat zich afleiden uit het kogelpot-aardewerk met een verdikte hals-buik-overgang; een kenmerk dat bij jongere kogelpotten, zoals de regionale variant met cordonversiering, ontbreekt. De concentratie aardewerk beperkt zich tot het steenhuiserf. Of er in de 12e eeuw reeds een steenhuis stond, blijft de vraag. De steenhuisen die tot nu toe in Oost-Groningen zijn opgegraven dateren vanaf de 13e eeuw. Het bepalen van het moment van afbraak kan alleen indi-

Fig. 4. De zandbaan waarop het muurwerk rustte tekent zich af tegen een donkerder omgeving. Links op de voorgrond legt de vinder van het complex, E. Haken, de lemen vloer bloot. Op de achtergrond het wegcu-net dat aanleiding was voor de vondst.

Fig. 5. Detail van de lemen vloer in profiel. De leemlaag is ca. 8 cm dik en nog behoorlijk hard.

rect gebeuren. We weten dat de Dollard in de tweede helft van de 15e eeuw definitief bezit nam van het gebied. Overlast van veenwater heeft vermoedelijk al eerder tot vertrek van de bewoners geleid. Er zijn bijvoorbeeld geen stenen gerooid nadat de Dollardklei was afgezet.

De schaarste aan importkeramiek, die zo kenmerkend is voor het gehele Oost-Groninger woldgebied, blijkt in Zuidbroek uit één enkel scherfje Rijnlants steengoed. En daarmee zijn we weer beland bij de middeleeuwse bewoners van dit perceel. Hun status en bezigheden zijn nog niet goed te plaatsen. Maar naarmate er meer van zulke locaties worden onderzocht, krijgen we meer vat op de betekenis van de lieden die zich zo'n steenhuis konden veroorloven.

Noot

1. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Summary

Foundations of a medieval towerhouse and the loam floor of a wooden outbuilding were uncovered on the site of a new business park in the village of Zuidbroek (province of Groningen). The towerhouse was most probably built in the 13th century.

Literatuur

Stratingh, G.A. & G.A. Venema, 1979. *De Dollard*. Reprint Groningen.